

**“МАЪРИФАТПАРВАРЛИК АДАБИЁТИ” ТУШУНЧАСИНИНГ
КОНЦЕПТУАЛ ТИЗИМИ**

Бахтиёр Ражабович Менглиев,

*Алишер навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети
профессори, филология фанлари доктори
e-mail: dr.mengliev.bakhtiyor@gmail.com*

Бахтияр Раджабович Менглиев,

*профессор Ташкентского государственного университета узбекского языка и
литературы имени Алишера Навои, доктор филологических наук
e-mail: dr.mengliev.bakhtiyor@gmail.com*

Bakhtiyar Rajabovich Mengliev,

*professor of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after
Alisher Navoi, doctor of philology
e-mail: dr.mengliev.bakhtiyor@gmail.com*

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8045657>

Аннотация

Ғарб маърифатпарварлик адабиёти жаҳон маданияй таракқиётида бурилиш ясади. Маърифатпарварлик адабиёти, аввало, иқтисодий омиллар билан боғлиқ бўлиб, капиталистик ишлаб чиқариш билан боғлиқ равишда ривожланди. Унинг илдизлари ислом маърифий адабиёти билан боғланади. Ислом маърифий адабиёти буюк яратувчини таниш ҳақидаги таълимот бўлса, ғарб маърифатпарварлик таълимоти борлиқни билиш муаммоси билан боғланади.

Summary

Western Enlightenment literature made a turning point in world cultural development. Enlightenment literature was primarily concerned with economic factors and developed in connection with capitalist production. Its roots are connected with Islamic enlightenment literature. Islamic enlightenment literature is the doctrine of knowing the great creator, while the western enlightenment doctrine is connected with the problem of knowing existence.

Аннотация

Западная просветительская литература стала поворотным пунктом в развитии мировой культуры. Просветительская литература прежде всего связана экономическими факторами и развивалась в связи с капиталистическим производством. Корни просветительской литературы связаны с исламской суфийской литературой. Исламская суфийская литература — это учение о познании великого творца, тогда как западное учение о просвещении связано с проблемой познания существования.

Калит сўзлар: концептуал тизим, маърифий адабиёт, методология, маърифий адабиётнинг методологик асослари, сўфийлик адабиёти, билим, билиш муаммоси, капиталистик ишлаб чиқариш

Key words: conceptual system, enlightened literature, methodology, methodological foundations of enlightened literature, Sufi literature, knowledge, problem of knowledge, capitalist production

Ключевые слова: понятийная система, просветительская литература, методология, методологические основы просветительской литературы, суфийская литература, знание, проблема познания, капиталистическое производство

Маърифий адабиёт (МА) нинг моҳияти. Маърифатпарварлик адабиёти пайдо бўлиш асносида билимларни тарқатиш ва одамларни тарбиялашга, шунингдек, анъанавий ғоя ва ақидаларга қарши курашишга қаратилган эди. Бу илм-фан, таълим ва жаҳон тараққиётига катта таъсир кўрсатди.

Маърифатпарварлик адабиёти, билим ва таълимни ёйиш билан бирга, жамиятнинг маданий даражасини юксалтиришни мақсад қилгани билан аҳамиятли. У турли жанр, масалан, дарсликлар, илмий-оммабоп китоб, энциклопедия, тарихий ва фалсафий рисола, шунингдек, таълим ва тарбияга қаратилган бадий адабиётларни ўз ичига олади.

Дунё маданияти тарихида маърифий адабиёт муҳим ўрин тутди. Бу билим ва ғояларнинг тарқалишига, аҳоли маданий савиясини оширишга, жамоатчилик фикрини шакллантиришга ёрдам берди. Турли тарихий даврларда маърифатпарварлик адабиёти жамиятдаги ижтимоий ва маданий ўзгаришларни акс эттирувчи ўзига хос хусусият ва йўналишларга эга бўлган.

Бугунги кунда маърифатпарварлик адабиёти таълим ва маданиятни ривожлантиришнинг муҳим воситаси бўлиб қолмоқда. Бу кишиларнинг дунё ҳақидаги билим ва тушунчаларини кенгайтиришга, шунингдек, танқидий фикрлаш ва ўз-ўзини англашнинг ривожлантиришга ёрдам беради.

Манинг Европа маърифатчилиги даври билан боғлиқлиги. Маърифатпарварлик адабиётининг пайдо бўлиши 17—18-асрларда Европада бошланган маърифатчилик даври билан боғлиқ. Бу давр илмий билимларнинг ўсиши, тафаккур ривожланиши ва анъанавий ғояларга танқидий ёндашиш кучайганлиги билан тавсифланади.

Маърифатпарварлик адабиёти пайдо бўлишининг дастлабки босқичлари фикр эркинлиги ва билимларни тарқатиш тарафдори бўлган файласуф ва олимлар билан боғлиқ. Маърифий адабиётнинг илк намояндalarидан бири француз файласуфи Ренэ Декарт (1) ўз асарларида жамиятда ақл ва илм-фандан фойдаланишни тарғиб қилган.

18-асрда матбаачиликнинг ривожланиши ва таълимнинг кенг тарқалиши туфайли маърифатпарварлик адабиёти кенг тарқала бошлади. У умуман маърифатпарварлик фалсафий ғоялари билан боғланиб, жамиятда ақл, илм ва таълимнинг аҳамиятини урғулайди.

Маърифатпарвар адабиётнинг машҳур намояндalarидан бири француз файласуфи Вольтер, у дин, сиёсат ва жамият ҳақида ёзган. Унинг “Маърифат фалсафаси”, “Кандид” (6) каби асарлари маърифатпарварлик тимсолига айланиб, жамият ҳаётига катта таъсир кўрсатди.

Маърифий адабиётнинг яна бир машҳур намояндаси немис файласуфи Иммануил Кантнинг “Соф ақл танқиди”, “Амалий ақл танқиди” (8) каби асарлари фалсафа классикасига айланди, фан ва жамият тараққиётига катта таъсир кўрсатди.

Маърифатпарвар адабиётнинг бошқа кўзга кўринган вакиллари Жон Локк (7), Жон Стюарт Милл (2), Жан-Жак Руссо (4) ва Дени Дидро (8) киради.

Маърифатпарварлик адабиётининг шаклланиш босқичларини қуйидагича ажратиш мумкин:

1) илк босқич (XVII аср) – фикр эркинлиги ва билимларни тарқатиш тарафдори бўлган файласуф ва олимлар ишлари билан боғлиқ;

2) маърифат босқичи (XVIII аср) - матбаачиликнинг ривожланиши ва таълимнинг тарқалиши билан боғлиқ. Маърифатпарварлар ижоди кенгроқ омма учун очик бўлди;

3) сўнгги босқич (XIX аср) – маърифатпарварлик адабиётининг такомиллашиш даври.

Манинг фан, таълим, матбаа, сиёсий ўзгаришлар, маданият тараққиёти маҳсули. Маърифатпарварлик адабиётининг пайдо бўлиши қатор омилларга боғлиқ, жумладан:

1) фан ва техника тараққиёти – фан ва техника тараққиёти билан бирга кенг оммага тарқатилиши керак бўлган янги билим ва ахборотлар ҳам кўпайиб бормоқда;

2) таълимнинг тарқалиши – таълимнинг тарқалиши билан одамларда янги билим ва маълумотларни олишга қизиқиш кучайди;

3) матбаа ва нашриётнинг ривожланиши – полиграфия ва нашриётнинг ривожланиши билан китоб ва бошқа босма маҳсулотларни оммавий ишлаб чиқариш ва тарқатиш мумкин бўлди;

4) сиёсий ва ижтимоий ўзгаришлар – сиёсий ва ижтимоий ўзгаришлар маърифатпарварлик адабиётига қизиқиш уйғотиши мумкин, чунки одамлар ҳозирги воқеаларни тушунишга ва таҳлил қилишга интилади;

5) оммавий маданиятнинг ривожланиши – оммавий маданиятнинг ривожланиши билан одамларнинг янги билим ва маълумотларни олишга қизиқиши ортиб бораётганлиги сабабли, маърифатпарварлик адабиётини тарқатиш учун кенг имкониятлар мавжуд;

6) ўз-ўзини такомиллаштиришга қизиқиш – кўпчилик ўз-ўзини такомиллаштириш ва ўз билим ва кўникмаларини ривожлантиришга интилади, бу эса маърифатпарварлик адабиётига қизиқиш уйғотиши мумкин;

7) амалий муаммоларни ҳал қилиш зарурати - маърифатпарварлик адабиёти одамларга соғлиқни сақлаш, молия, таълим ва ҳаётнинг бошқа соҳалари билан боғлиқ амалий муаммоларни ҳал қилишда ёрдам беради.

Демак, маърифатпарварлик адабиётининг пайдо бўлиши фан-техника тараққиёти, таълимнинг кенг тарқалиши, матбаа ва нашриётнинг ривожланиши, сиёсий ва ижтимоий ўзгаришлар, оммавий маданиятнинг ривожланиши, ўзига бўлган қизиқиш каби қатор омиллар билан боғлиқ.

Манинг турлари ва босқичлари. Маърифатпарварлик адабиётининг ривожланишини бир неча босқичларга бўлиш мумкин:

1) маърифат даври (XVII-XVIII асрлар) Европада фан, таълим ва маданият ривожлари билан боғлиқ янги ғоя ва тушунчалар пайдо бўла бошлаган давр. Бу даврда маърифатпарварлик адабиёти оммалашиб, муҳим аҳамият касб этди, унинг вакиллари билим ва ғояларни фаол равишда тарқата бошладилар. Бу давр вакилларига Вольтер, Дидро, Руссо, Монтеске ва бошқалар киради;

2) романтизм (19-аср бошлари) адабиётнинг эмоционал ва ифодали, маърифий ғоялар ўрнини янги тушунча ва мавзуларга бўшатган давр. Унинг вакиллари халқ ҳуқуқлари ва сўз эркинлигини фаол ҳимоя қила бошладилар. Бу давр вакилларига Гёте, Шиллер, Байрон, Шелли ва бошқалар мансуб;

3) реализм (19-аср ўрталари) даврида адабиёт янада реалистик хусусият касб этган, оддий халқ ҳаёти тасвирланган. Бу даврда маърифатпарварлик адабиёти янада

прагматик бўлиб, жамиятнинг муайян муаммоларини ҳал этишга қаратилган. Бу давр вакиллариغا Толстой, Достоевский, Гогол, Бальзак ва бошқалар киритиш мумкин;

4) модернизм (20-аср бошлари) адабиётнинг тажрибавий ва янгича бўлган, маърифий ғоялар ўрнини янги тушунча ва мавзуларга бўшатган даврдир. Бироқ, маърифатпарварлик адабиёти мавжуд бўлиб, ривожланишда давом этди, унинг вакиллари аёллар, озчилик ва бошқа ижтимоий гуруҳлар ҳуқуқларини фаол ҳимоя қила бошладилар. Бу давр вакиллариغا Жойс, Вулф, Кафка, Хемингуэй ва бошқалар мансуб.

5) сўнгмодернизм (XXI аср) – маърифатпарварлик адабиёти мавжуд бўлиш ва ривожланишда давом этаётган, унинг вакилларининг ранг-баранг ва ранг-баранг бўлиб бораётган даври. Бугунги кунда маърифатпарварлик адабиёти турли жанр ва форматларни ўз ичига олади: дарслик ва илмий адабиётлардан тортиб, блоглар ва ижтимоий тармоқларгача қамраб олаётир.

Манинг методологик асослари ва тамойиллари. Маърифатпарварлик адабиётининг методологик асоси билим ва таълимни тарқатишда илмий ёндашувни қўллашдир. У қуйидаги тамойилларга асосланади:

1) рационализм – маърифатпарварлик адабиёти илмий изланиш ва тажрибага асосланган билим ва ҳақиқий фактларни тарқатишга интилади;

2) танқидий фикрлаш – маърифатпарварлик адабиёти танқидий фикрлаш ва таҳлил қилишни рағбатлантиради, одамларда мустақил фикрлаш ва ахборотни баҳолаш қобилиятини ривожлантиришга ёрдам беради;

3) объективлик – маърифатпарварлик адабиёти ахборотни тақдим этишда объективлик ва бетарафликка интилади, бузиб кўрсатиш ва тарафкашликдан қочади;

4) очиқлик – маърифатпарварлик адабиёти кенг омма учун очиқ ва тушунарли бўлиши, аниқ ва содда тилда қўлланиши ҳамда мураккаб атама ва тушунчалардан қочиши керак.

5) амалий йўналтирилганлик – маърифатпарварлик адабиёти одамларга олинган билим ва кўникмаларни кундалик ҳаётда қўллашга ёрдам берувчи амалий йўналишга эга бўлиши керак.

6) ижтимоий масъулият – маърифатпарварлик адабиёти ижтимоий масъулиятли бўлиши, турли ижтимоий гуруҳларнинг талаб ва манфаатларини ҳисобга олган ҳолда, бутун жамият ривожига ҳисса қўшиши керак.

Шундай қилиб, маърифатпарварлик адабиётининг методологик асоси бадий тасвирда илмий асосли ёндашувдан фойдаланиш, объективлик, қулайлик, амалий йўналиш ва ижтимоий масъулиятдир.

Манинг маданият тизимидаги ўрни. Маърифатпарварлик адабиёти жамият маданиятининг таркибий қисмларидан бири, унинг бошқа тармоқлари билан чамбарчас боғлиқ. Масалан:

1) таълим – маърифатпарварлик адабиёти таълимнинг муҳим қисми, мактаб ўқувчилари ва талабалар учун ўқув қўлланма сифатида фойдаланиш мумкин;

2) илм – маърифатпарварлик адабиёти фан билан чамбарчас боғлиқ, ахборотни кенг оммага етказишда илмий маълумотлар ва фактлардан фойдалана олади;

3) оммавий ахборот воситалари – маърифатпарварлик адабиёти газета, журнал, телекўрсатув ва бошқалар каби оммавий ахборот воситаларида тақдим этилиши мумкин;

4) маданият муассасалари – маърифатпарварлик адабиёти музейлар, кутубхоналар, китоб дўконлари ва бошқалар каби маданият муассасаларида тақдим этилиши мумкин.

Демак, маърифатпарварлик адабиёти жамият маданиятининг бошқа тармоқлари билан чамбарчас боғлиқ, билим ва ахборот, таълим, фан, санъат ва маданий кадриятларни тарқатиш воситаси сифатида фойдаланиш мумкин.

Манинг исломий манбалари. Мусулмон маданиятида маърифий адабиётнинг келиб чиқиши ислом дини пайдо бўлган VII асрга бориб тақалади. Ислом уламолари ва файласуфлари илм-фан, фалсафа, адабиёт ва бошқа билим соҳаларини фаол ўргана бошладилар ва уларнинг асарлари мусулмон маданиятида маърифий адабиётнинг илк намуналари бўлди.

Маърифий адабиётга салмоқли ҳисса қўшган биринчи ислом олимларидан бири ислом файласуфи ва олими Ал-Форобийдир (3). У фалсафа, математика, мусиқа ва бошқа фанларга оид қўплаб асарлар ёзди ва бу асарлар мусулмон олами учун муҳим билим манбаларига айланди.

Маърифий адабиётга муҳим ҳисса қўшган яна бир машҳур ислом олими – Ал-Газзолий (1). У фалсафа, илоҳиёт ва бошқа фанлар бўйича қўплаб асарлар ёзган, бу асарлар мусулмон олами учун муҳим билим манбаларига айланди.

Ислом илмининг олтин даврида (VIII-XIII асрлар) қўплаб ислом олимлари ва файласуфлари турли фанлар бўйича асарлар ёзишда давом этишди, бу эса мусулмон олами учун муҳим билим манбаларига айланди. Шунингдек, улар Аристотель, Афлотун, Гиппократ каби қадимги юнон ва рим олимларининг асарларини таржима қилиб, илмнинг сақланиб қолишига ва бутун мусулмон оламига тарқалишига имкон яратдилар.

Кўринадики, мусулмон маданиятида маърифатпарварлик адабиётининг келиб чиқиши ислом динининг пайдо бўлиши ва ислом олимлари, файласуфларининг фан, фалсафа, адабиёт ва бошқа билим соҳаларини фаол ўрганиши билан боғлиқ. Уларнинг асарлари мусулмон олами учун муҳим билим манбаларига айланиб, мусулмон маданиятидаги маърифий адабиётнинг ривожига катта таъсир кўрсатди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Али-заде А. А. Газали Мухаммад // Исламский энциклопедический словарь. – М.: Ансар, 2007.
2. Аникин А. В. Джон Стюарт Милль // Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1975. – С. 279 – 287. – 384 с.
3. Ардакани, Р. Д. Фараби — основоположник исламской философии. Пер. с перс. А. Абсаликова. — М.: ООО «Садра», 2014. – 132 с.
4. Дворцов А. Т. Жан Жак Руссо. – М.: Наука, 1980. – 112 с.
5. Декарт, Ренэ. Бессмертие философских идей Декарта (Материалы Международной конференции, посвященной 400-летию со дня рождения Рене Декарта) / Отв. ред. [Н. В. Мотрошилова](#). – М.: ЦОП [Института философии РАН](#), 1997. – 181 с.
6. Кузнецов В. Н. Вольтер и философия французского Просвещения XVIII века. – М.: Издательство МГУ, 1965. – 275 с.
7. Литвинова Е. Ф. Джон Локк, его жизнь и философская деятельность. – СПб., 1892. – 77 с.

8. Румянцева Т. Г. Немецкий идеализм: от Канта до Гегеля. – Минск: Высшэйная школа, 2015. – 271 – с.